

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

СУЧАСНА ДЕРЖАВА: АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

MODERN STATE: THE ASPECTS OF FUNCTIONING

У статті зроблено спробу соціологічного аналізу окремих аспектів функціонування сучасної держави та підходів до їх оцінки. Презентоване власне розуміння сутності понять, що пов'язуються з функціонуванням держави та змістом такого соціального явища, як державне управління. Наголошується на тому, що виконання державою всього спектра функцій призводить до встановлення в суспільстві певного соціального порядку, який повинен відповідати уявленням про соціально-потрібний порядок, що має забезпечувати вирішення низки питань, пов'язаних із досягненням державою необхідного рівня соціальної адекватності. Запропоновано логіку вибору моделі соціального порядку, що зумовлюється всією повнотою спектра виконуваних державою функцій, за якого враховуються не тільки їх кількість, а також і рівень ефективності функціонування, ступінь акцентування на певних функціях у різні періоди. Вказується, що така особливість у співвідношенні певних функцій держави та послідовності реалізації у часовому просторі має визначатися стратегією суспільного розвитку як складником державної політики на засадах використання оптимізованого зразка державного управління. Його основним змістом має стати впровадження специфічної для України моделі, що на попередньому етапі застосовує систему управлінського балансу (як систему протизваг для запобігання відхилень у русі за стратегічними орієнтирами) між інтересами суспільного розвитку та інтересами корпоративно-олігархічних кіл. Досягнені етапи певної рівноваги дозвлятимуть залучати ресурси, яких не вистачає державі та якими вільно користуються у корпоративних інтересах зацікавлені (на поточний момент) у співпраці з державою олігархічні структури. Головним етапом має стати посилення державного впливу на ситуацію за рахунок нарощення власної ресурсної бази та поступове й суттєве зменшення впливовості олігархічних структур. Ставиться питання щодо визначення підходів до оцінки результатів процесів функціонування держави.

Ключові слова: функції, держава, державні функції, державне управління, соціальний порядок, вибір моделі соціального порядку, оцінка функціонування держави, підходи (раціональний та емоційний) до оцінювання функціонування держави.

The study investigates the possibility of sociological analysis of certain aspects of the functioning of the modern state and approaches to their evaluation. The author's own understanding of the essence of the concepts connected with the functioning of the state and the content of such a social phenomenon as public administration is presented. It is emphasized that the performance of the full range of functions by the state leads to the establishment of a certain social order in society, which must correspond to the idea of a socially necessary order, which, in its turn, must ensure the solution by the state of a number of issues related to the achievement of the required level of social adequacy. The logic of choosing a model of social order, which is determined by the full range of functions performed by the state, is proposed. However, not only their number but also the level of efficiency and the degree of emphasis on certain functions in different periods are taken into account. It is pointed out that such a feature of the ratio of certain functions of the state and the sequence of implementation in time should be determined by the strategy of social development as a component of public policy based on the use of an optimized model of public administration. Its main content should be the introduction of a model, specific to Ukraine, which at the previous stage uses a system of management balance (as a system of counterbalances to prevent deviations in the pursuit of the strategic guidelines) between the interests of social development and the interests of corporate and oligarchic circles. Achieved stages of a certain balance will allow attracting resources which the state lacks and which are freely used in corporate interests by oligarchic structures, interested (at the moment) in cooperation with the state. The main stage should be the strengthening of state influence on the situation by increasing its own resource base and a gradual and significant reduction of the impact of oligarchic structures. The question of determining approaches to assessing the results of the processes of state functioning is raised.

Key words: functions, state, state functions, public administration, social order, choice of social order model, assessment of state functioning, approaches (rational and emotional) to the assessment of state functioning.

УДК 316.334.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.1>

Бурега В.В.

д.соціол.н., професор,
завідувач кафедри соціології
та політології

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. Сучасна держава виступає предметом для вивчення багатьма науковими дисциплінами, що досліджують

процеси життєдіяльності суспільства. Це насамперед соціальні науки, такі як соціологія, політологія, соціальна психологія, історія,

економіка, соціальна філософія, державне управління та право. Але, незважаючи на те, який аспект життя соціуму піддається аналізу, він так або інакше стосується питань функціонування держави. Соціологічною наукою проблеми держави традиційно розглядаються за рахунок її вивчення соціологією історії, соціологією політики та розділами соціології, що досліджують суспільство як соціальну систему та соціальні структури. Останнім часом такі спроби робилися також за рахунок зусиль щодо розробки концепції соціології державного управління та теоретичних засад соціології держави. Окреслена ситуація повинна визнаватися такою, що зумовлює актуальність спроби соціологічного аналізу саме процесів функціонування сучасної української держави. Тим більше, що їх якість і результати викликають стурбованість, яка поділяється у суспільстві та може бути виражена словами українського соціолога Ю. Чернецького: «Висновок очевидний: у нашій країні ... зараз функціонує не просто неефективна, а КРИТИЧНО НЕЕФЕКТИВНА ДЕРЖАВА» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічними засадами для дослідження проблематики з позицій соціологічної науки, що пов'язується з державою та різними аспектами її існування у суспільстві, виступали наукові напрацювання М. Вебера, З. Баумана, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Е. Дюркгейма, Н. Еліаса, Б. Кістяковського, С. Ліпсета, Р. Макайвера, Т. Парсонса, Дж. Ролза, Е. Сміта, К. Шмітта та інших.

Сучасні наукові розвідки у царині проблематики держави виконувалися А. Багінським, В. Бульбою, І. Буровим, Д. Герчановським, Є. Головахою, В. Городяненко, А. Горбачиком, І. Дубровським, Н. Коваліско, І. Кононовим, Г. Кузнецовим, П. Кутуєвим, О. Куценко, В. Олійник, А. Фінько, О. Фісуном, Ю. Саєнко, А. Ручкою, І. Руценко, Л. Хижняк, М. Шульгою, Л. Шумським. Аналіз публікацій, присвячених порушеному нами питанню, показує, що для розгляду соціологічною наукою феномена держави частіше вибираються аспекти, які пов'язуються з дослідженням процесів її генези, специфічністю формування та становлення держави як соціального інституту та зумовлення їх перебігу цивілізаційними й історичними умовами. Зацікавленість дослідників викликають також питання, пов'язані зі специфікою взаємодії та взаємин сучасної держави з іншими складовими частинами суспільного організму, структурою і змістом виконуваних при цьому функцій.

Постановка завдання. Отже, метою цієї роботи має бути визначення можливого напряму дослідження проблем, які виникають у процесі реалізації спектра функцій державою. Видається, що основними завданнями

повинні стати такі як розгляд процесів функціонування держави у форматі її діяльності та їх спрямування на встановлення й підтримання певного соціального порядку у такому суспільстві з метою забезпечення умов для досягнення корінних цілей його розвитку. Окрім того, у зв'язку з цим також видається доцільним виокремлювати підходи до розгляду процесів функціонування держави та розрізняти підходи до оцінки наслідків таких процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними для нашої роботи виступають поняття «функція» та «держава», отже, слід насамперед визначитися з їх розумінням. Частіше за все функцію визначають як певне явище, що залежить від іншого явища та змінюється разом з ним. Стосовно функцій держави ми знаходимо цьому підтвердження, оскільки держави, які відрізняються політичним устроєм, економічними умовами розвитку, нормативно-правовими характеристиками, ступенем соціальної орієнтованості, мають суттєві відмінності у функціональному спектрі, що ними реалізується. Отже, саме у функціях має проявлятися соціальна сутність держави як соціального інституту, що своєю чергою виступає підставою для визначення державних функцій як змістовно-структурних аспектів її активної діяльності у різних сферах життєдіяльності [2]. Тобто функції держави – це структурований зміст її діяльності. При цьому залежно від специфіки умов функціонування держави структура може змінюватися, корегуватися, а зміст має залишатися незмінним у своїй орієнтованості на головну мету суспільного розвитку.

Проте, даючи власне визначення держави, необхідно зауважити, що для спроби його сформулювати обов'язково необхідно врахувати:

- формат утворення та проявів держави як соціального інституту або у вигляді соціальної організації;
- ступінь легітимності застосовуваного управлінського інструментарію та провідних владних конструкцій;
- інтереси суб'єктів, що долучаються до важелів функціонування держави, виходячи з кінцевої мети її існування (в інших або деяких випадках – створення).

За таких умов ми можемо визначити поняття «держава»: як частину суспільства, що виокремлювалася з нього у вигляді соціального інституту з метою упорядкування всього розмаїття взаємодій і взаємин з появою приватної власності, яка протягом усього історичного розвитку людства набуває формату функціонування у вигляді масштабних і структурованих соціальних організацій, діяльність яких полягає у легітимному використанні влади для управління життям громад на різних

територіях, з різними ідеологічними настановами та в інтересах конкретних соціальних груп, що виконують керівну роль у суспільстві та використовують набуті самими різними шляхами права для визначення напрямів суспільного розвитку. Слід також визначитися із тим, що державні функції реалізуються за умов створення і функціонування у державі системи державного управління, під якою розуміється різновид її соціальної, політичної, економічної та організаційної діяльності, пов'язаної зі здійсненням державної влади у країні. Тоді державне управління має розумітися як цілеспрямований, систематично здійснюваний вплив на соціальну систему загалом або на її окремі ланки, на перебіг та стан суспільних процесів, що пов'язуються з реалізацією державної політики в інтересах досягнення провідних цілей розвитку суспільства.

При цьому слід звернути увагу на те, що необхідно відрізнити функції держави від функцій державного управління. Якщо на розуміння державного управління екстраполювати уявлення про основні функції власне процесу управління, то до функцій державного управління слід відносити також планування, організацію, мотивацію, координацію та контроль. А мета і функції державного управління повинні бути адекватними функціям держави та забезпечувати виконання завдань функціонування держави відповідно до основних сутнісних характеристик соціальної системи та враховувати соціально-економічний та політичний стан суспільного розвитку [3, с. 51].

Говорячи про функції держави, слід підкреслити, що вони становлять структуру і головний зміст її діяльності. До них можуть належати способи цілеспрямованої активності, які забезпечують підтримку наявної структури діяльності та відбір до її складу певних змістових елементів. Розглядаючи державу у вигляді складника соціальної системи, доцільним є розподіл функцій, що забезпечують існування суспільства у зовнішньому для нього середовищі (зовнішні) та впорядкування життєдіяльності, власне самого суспільства (внутрішні).

Отже, до зовнішніх функцій держави, як правило, належать такі, що забезпечують відстоювання державних інтересів у взаєминах зі світовою спільнотою. Такими функціями виступають захист національної безпеки, державного суверенітету та території країни від загроз іззовні шляхом забезпечення обороноспроможності на рівні, достатньому для мирної життєдіяльності громадян; забезпечення міжнародного партнерства через встановлення взаємовигідного співробітництва в економічній, політичній, культурній та інших сферах; всебічна підтримка миру та мирного співіснування шляхом активної участі у розвитку міжнародних відносин з іншими державами,

розв'язанні глобальних проблем людства, діяльність щодо запобігання війн, зменшення кількості озброєнь як взагалі, так і насамперед хімічної, бактеріологічної та ядерної зброї.

Говорячи про внутрішні функції, які покликана виконувати держава, вказують на такі, що: забезпечують політичну стабільність у суспільстві, головним чином, через розробку програмно-стратегічних цілей та визначення завдань суспільного розвитку (політична функція); встановлюють правові норми, що покликані регулювати взаємини у суспільстві, забезпечувати правопорядок та охорону прав і свобод громадян (правова функція); координують і регулюють соціально-економічні процеси на засадах фінансово-кредитної та фіскальної політики (економічна функція); сприяють реалізації принципів соціальної справедливості, захисту інтересів найбільш вразливих верств населення, підтримці системи охорони здоров'я, громадського транспорту, а також забезпеченню солідарних відносин у суспільстві між громадянами та чинними соціальними інститутами (соціальна функція); надають громадянам рівні права й можливості для отримання освіти шляхом розвитку процесів демократизації освіти та її якості на рівні світових вимог (освітня функція); встановлюють умови для задоволення культурних потреб громадян та створюють гарантії вільного доступу до інформаційного простору (культурна функція); гарантують захист навколишнього середовища, впорядкування і контроль за використанням природних ресурсів, забезпечення реалізації прав пересічних громадян на здорові умови для мешкання (екологічна функція); забезпечують упорядкування системи владної вертикалі, координацію діяльності всіх суб'єктів політичної системи, суворий контроль за виконанням законів (організаторська функція) [4, с. 98–99].

Функціонування держави, як виконання всього зазначеного спектра функцій, призводить до встановлення в суспільстві певного соціального порядку, який повинен відповідати уявленням про суспільно потрібний соціальний порядок, що дозволить йому мати певні ознаки соціальної адекватності. У такому разі він має забезпечувати вирішення питань:

1) створення умов для реального соціального партнерства та його розвитку на всіх щаблях соціальної організації;

2) забезпечення правосуддя на демократичних засадах та надання всім членам суспільства однакових можливостей для доступу до нього;

3) впровадження таких моделей соціального управління, які б у процесі прийняття та реалізації управлінських рішень враховували всі аспекти соціального життя: соціально-політичні, фінансово-економічні,

релігійно-етнічні, культурно-освітні, еколого-технологічні тощо та не давали б переваги одним з них усупереч іншим;

4) реалізації у суспільній практиці принципів соціальної, етнічної, ґендерної, культурної, релігійної рівності для всіх членів суспільства;

5) встановлення гарантій продовольчої, енергетичної, інформаційної, військової, комунікаційної, медико-екологічної безпеки тощо;

6) розбудови системи соціально-політичних та економіко-господарських відносин, що гарантують обов'язкову трудову зайнятість, соціальне забезпечення та соціальний захист для всіх без винятку громадян.

Таке уявлення про риси суспільно необхідного соціального порядку є тільки початковим начерком та потребує подальшої комплексної розробки.

При цьому вибір моделі соціального порядку зумовлюється ступенем повноти спектра функцій держави. Але головну роль мають відігравати не тільки їх кількість, а також рівень інтенсивності й ефективності функціонування та логіка акцентування (свого роду композиція акцентів) на тих або інших функціях у різні історичні періоди процесів функціонування. Під композицією у функціональності держави має розумітися їх особливе співвідношення та послідовність їх час реалізації. Така особливість у співвідношенні певних функцій держави та їх реалізації у часовому просторі мають визначатися державною політикою як певною стратегією суспільного розвитку. Для досягнення таких стратегічних цілей вкрай потрібна зважена та оптимізована модель державного управління. Стосовно українських соціальних реалій необхідно говорити про впровадження національної моделі, що на попередньому етапі впроваджувала б управлінський баланс (свого роду систему противаг для запобігання різних відхилень у русі за стратегічними орієнтирами) між інтересами суспільного розвитку та інтересами корпоративно-олігархічних кіл. Цілком зрозуміло, що такий баланс інтересів не може бути постійним, але досягнені етапи певної рівноваги дозволятимуть залучати ресурси, яких не вистачає державі та якими володіють у власно-корпоративних інтересах зацікавлені у співпраці з державою на поточний момент олігархічної структури. Наступним етапом може передбачатися збільшення впливу держави на ситуацію, коли стає можливим дезавування впливів фінансово-олігархічних структур за рахунок нарощення ресурсної бази держави. Разом із тим, зважаючи на реальний стан речей, це має відбуватися тільки шляхом досягнення компромісів на засадах поєднання ролі політичної волі керівництва держави та застосування (виключно) правових механізмів її реалізації, цілеспрямованого розвитку структури соціуму за раху-

нок підтримки й розвитку середнього класу та стрімкого нарощування впливів громадянського суспільства.

Окремо має ставитися й питання щодо оцінки результатів процесів функціонування держави. Видається, що одним з підходів до цього може стати розгляд їх в узагальненому вигляді, тобто як оцінки ступеня державності. Державність визначається сукупністю певних ознак функціонування державних органів влади, діяльність яких повинна оцінюватися за ступенем реалізації цілей суспільного розвитку. У такому разі державність набуває вигляду певної проєкції наслідків процесів функціонування держави на суспільство на певному етапі історичного розвитку конкретного типу держави.

Можна вважати, що державність проявляє себе на такому етапі державного розвитку, коли держава вже усталена в своїх основних характеристиках. Тоді оцінка ступеня державності дозволить констатувати рівень соціального порядку, за рахунок якого забезпечується розвиток суспільства у відповідності до цілей, визначених для задоволення потреб представників правлячої (домінуючої) соціальної групи. Коли певні характеристики державності викликають незадоволення основної маси населення країни, то громадяни не сприймають державу своєю та такою, що працює для них. За таких умов можуть виникати питання про те, у чиїх інтересах функціонує державний апарат, хто його формує та з якою метою, кого рекрутують до нього, а головне – кому ж справді належить державна влада в сучасній Україні. Натепер, на жаль, немає загальноновизнаних інструментів для оцінки функціонування держави. Ми можемо спиратися на результати моніторингових досліджень, які проводяться силами науковців Інституту соціології НАН України або орієнтуватися на дані різного роду досліджень, що свідчать про рівень довіри громадян основним соціальним інститутам і державним інституціям. Проте ми можемо використовувати й дані, які визнаються не тільки у нас у країні. Мається на увазі використання матеріалів, які презентуються наприклад у дослідженнях індексу демократії (Democracy Index), що обраховується відомою авторитетною організацією Economist Intelligence Unit. Результати таких досліджень публікуються з 2006 року та містять оцінки для 165 незалежних країн. Цей індекс розраховується як середнє арифметичне індексів за п'ятьма категоріями. Застосування цих категорій покликане прагненням презентувати основні показники суспільного життя. До їх числа відносять такі, що характеризують: 1) виборчі процеси та наявність у них плюралізму; 2) функціонування уряду; 3) участь у політичному житті; 4) полі-

тичну культуру; 5) цивільні права. Всього враховується 60 показників (по 12 показників на критерій). Експерти на засадах аналізу наявної та спеціально зібраної інформації відповідають на поставлені питання, що дає змогу формувати відносно об'єктивізовану оцінку процесу, у тому числі й функціонування уряду країни як за однією з категорій, вибраних для визначення індексу демократії.

У контексті обговорення теми нашого дослідження найбільший інтерес становлять показники, що дають змогу оцінювати результативність функціонування уряду (категорія 2). Так, у 2007 році цей показник для України сягав за 10-бальною шкалою – 5,00. Тоді як у 2015 році він знизився до 3,93. За оцінками 2019 року він становив усього 2,71. Тобто відбулося зниження на 46,8% порівняно з 2007 роком. При цьому загальний показник індексу демократії в Україні також знижується, але з іншою динамікою. Так, у 2007 році він становив 6,30 та у 2015 році зменшувався до 5,70 бала, а потім у 2019 році він зростає до 5,90. Таке зниження загального показника зумовлюється саме зниженням майже у половину показників функціонування уряду й помітною тенденцією до зниження показників категорій № 1 (виборчий процес та плюралізм) і № 5 (цивільні права). Проте показники у категоріях № 3 і № 4, що мали відображати оцінки участі у політичному житті й політичної культури, зростали [5].

Стає зрозумілим, що головною проблемою для отримання позитивної оцінки за індексом демократії стало негативне бачення результатів діяльності уряду. Мабуть, саме цьому з 2007 року дотепер (за 14 років) змінилося вісім складів Кабінету Міністрів України. Економічні кризи, політична нестабільність, 6-річна війна на Південному Сході країни, незавершеність розпочатих реформ – усе це визначально впливає на оцінку функціонування держави в сучасній Україні та створює умови, щоб така оцінка більшою мірою виявлялася емоційною, ніж раціональною. Нині українському суспільству недостає саме раціональності у підходах до оцінювання функціонування держави. Українці ще не мали у своїй новітній історії досвіду, коли б вони мали змогу не під впливом емоцій оцінювати діяльність уряду, а на раціональних засадах порівнювати її наслідки не тільки з тим, що було раніше, а й з тим, до чого прагнуть пересічні члени суспільства. Цілком зрозуміло, що справжня раціональність полягала б у об'єктивізованій оцінці напрямів функціонування, які не демонструють позитивних результатів. При цьому відсутність підстав для позитивних оцінок створюється не тільки тому, що не досягнуто успіху, а й тому, що діяльність уряду велася або з принциповими порушеннями встановлених процедур і правил, або під

тиском різноманітних обставин, або зовсім не здійснювалася.

Але натепер ми маємо тільки те, що маємо. Підтверджують емоційний характер оцінок функціонування основних соціальних інститутів дані досліджень, проведених Центром Разумкова у лютому–квітні 2020 року. Так, за ними функціонування Уряду України оцінюється з негативним балансом (у лютому – 36,5%, а у квітні він зменшується до 25,2%). Хоча кількість «зовсім невдоволених» урядом у лютому–квітні 2020 року практично не змінюється, проте кількість «скоріше незадоволених» зменшується на 7,2% та на 3,2% збільшується чисельність «скоріше задоволених» і незначно (всього на 0,7%) стає більше «задоволених повністю». Разом із тим на 3,5% за цей період зростає кількість тих, кому важко визначитися з оцінкою. Такі коливання оцінок упродовж короткого періоду часу викликаються зміною емоційних настроїв, що виникають у зв'язку з розвитком ситуації, пов'язаної з поширенням епідемії коронавірусу в Україні та діями всіх рівнів керівництва країни у такій ситуації.

Спроба порівнювати наведені дані дає змогу зауважити, що визначення показників індексу демократії можуть визначатися як приклад раціонального оцінювання процесів функціонування українського уряду. Можна вважати, що така оцінка являє собою інтелектуально-оціночне судження, яке демонструє раціональність і узагальненість у підході до оцінювання. Результати ж опитувань, проведених Центром Разумкова, за нашим переконанням, демонструють насамперед емоційну оцінку ситуації. Це – емоційно-оціночні судження, які за своєю сутністю є узагальненням віддзеркалення індивідуального досвіду окремої особистості щодо усвідомлення та переживання її ставлення до подій у суспільному середовищі. Від того, наскільки глибокими та яскравими виявляються такі переживання, значною мірою залежить змістовність емоційної оцінки конкретної ситуації. Емоційні оцінки є більш рухливими, що зумовлюється більшою рухливістю емоційної сфери людської психіки порівняно з інтелектуальною. Отже, як емоційна, так і раціональна оцінки мають право на їх використання, але поодинокі вони значно меншою мірою здібні ставати мотивацією для серйозного підходу до оцінювання процесів функціонування держави. Саме тому слід говорити про необхідність їх поєднання з метою продукування оцінки такої, що є інтегрованою, спрямованою на розширення можливостей для використання їх узагальненого потенціалу.

Висновки з проведеного дослідження. Функціонування держави необхідно розглядати в контексті суспільного життя. Державне функціонування не тільки спрямовується на впорядкування всіх змістових складників

життя соціуму, а й природним чином залучає їх потенції та сприяє розвитку й удосконаленню. Так, держава, виконуючи провідну роль у суспільстві, не може бути ізольованою від проблем функціонування економіки (ринку), без ресурсної бази якої вона не є спроможною функціонувати. А громадянське суспільство не може не впливати на залучення людського фактору, який виступає кадровою основою процесів функціонування як держави, так і економіки. Виходячи з цього, функціонування держави має бути орієнтоване на забезпечення такої організації життя суспільства, що впроваджує соціально необхідний, адекватний цілям соціального розвитку порядок, у якому поєднуються потенціали всіх складників соціальної структури. Спектр функцій держави має бути настільки широким, наскільки того вимагають інтереси соціального розвитку. Отже, слід говорити про можливість збагачення традиційно визначеного спектра за рахунок виокремлення функцій, призначених для реалізації в інформаційно-комунікаційній сфері життєдіяльності сучасного суспільства. Принципово важливим за таких умов вияв-

ляється також визначення підходів до оцінювання наслідків процесів функціонування держави. Видається, що необхідно орієнтуватися на поєднання всіх наявних підходів з метою забезпечення об'єктивності оцінок, а головне – на розкриття їх мотиваційного потенціалу для подальшого суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чернецький Ю. Про індекс демократії України та інших держав пострадянської Європи. *NEWSKY.COM.UA*: інтернет-журнал. 19 квітня 2020 року.
2. Бульба В.Г. Історико-компаративний огляд класичних парадигм визначення сутності та змісту функцій держави. *Державне будівництво*. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_2_5.
3. Бурєга В.В. Соціологія государственного управления : монографія. Донецьк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. 167 с.
4. Бузов І.В. Держава. Соціологія політики : Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В.А. Полторак, О.В. Петров, А.В. Толстоухов. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
5. Democracy Index 2019: A year of democratic setbacks and popular protest. London : The Economist Intelligence Unit Limited. 2020.